

ARHIVSKA I NOVIN-
SKA GRAĐA O POČECIMA
RADNIČKOG POKRETA
TE ANARHIZMU DOSTUP-
NA U DRŽAVNOM AR-
HIVU U OSIJEKU: POSE-
BAN OSVRT NA LIST
FREIHEIT (1882. – 1885.)

dr. sc. Luka Peić

Sveučilište J. J. Strossmayera
Filozofski fakultet
L. Jägera 9
HR- 31000 Osijek
luka.pejic.osijek@gmail.com

Luka Zorica

Sveučilište J. J. Strossmayera
Filozofski fakultet
L. Jägera 9
HR- 31000 Osijek
zoricaluka1996@gmail.com

Prethodno priopćenje

UDK: 930.253(497.543Osijek)
94(497.543Osijek)(093.4)

*Arhivska građa vezana uz razdoblje klasičnog anarhizma u Hrvatskoj gotovo uopće nije sustavno istraжена i kategorizirana. Različiti materijali, relevantni za tu problematiku, raspršeni su po institucijama ili se, uz evidentan nedostatak kvalitetnih obavijesnih pomagala, nalaze u nekoliko fondova određenog arhiva. Državni arhiv u Osijeku, ali i institucije poput osječkog Muzeja Slavonije čuvaju brojne iskoristive materijale. S obzirom na posebnu važnost lista *Freiheit* sadržajnoj analizi četiriju sačuvanih brojeva bit će posvećeno malo više prostora.*

Ključne riječi: anarhizam, radnički pokret, Državni arhiv u Osijeku

PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA

Objavljene zbirke izvora nerijetko su korisni istraživački orijentiri utemeljeni u radu kompetentnih kolega čija nam sustavna analiza, transkripcija i prezentacija određene građe uvelike olakšava daljnju obradu pojedinih povijesnih fenomena. Unatoč djelovanju Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (1961. – 1990.), historiografski usmjerenog na početke organiziranih radničkih akcija, razvoj socijalističke ideje, širenje komunizma i povijest NOB-a,¹ i dalje postoji veći broj vrijednih materijala koji iz određenih razloga do sada nisu bili pomnije razmotreni, osobito ako na umu imamo povijest fragmentarnih anarhističkih istupa.

U svakom slučaju nekoliko naslova posvećenih ranom radničkom pokretu i dalje su nezaobilazne bibliografske jedinice pri istraživanju takvih tema. Prije svega knjigu *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji* (1929.) Vitomira Koraća ubrajamo među prve pokušaje historiografske sinteze radničkog pokreta, unatoč svim njezinim nedostacima. Naime, sam autor, svojevremeno tajnik Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, u uvodnom je poglavlju istaknuo da je s pozicije svjedoka vremena opise određenih događaja rekonstruirao „tek po sjećanju pojedinaca i po vlastitom pamćenju” te da je njegov tekst usredotočen na „najkrupnije poteze izbjegavajući, po mogućnosti, detalje”.² Anarhizam se tako ovdje navodi samo sporadično, kao na mjestu gdje, primjerice, autor analizira stavove socijaldemokrata o osječkom generalnom štrajku 1905., pri čemu navodi da su ovi, a ponajprije Vilim Bukšeg, odbili „anarkističko i anarko-sindikalističko, direktaško shvaćanje o vrijednosti generalnoga štrajka”.³

Jedan je od češće konzultiranih izvora i studija *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj - od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880. – 1895.)* (1958.) koju je potpisao Josip Cazi, član SKOJ-a i pripadnik partizanskog pokreta. Ponovno, kao i u slučaju Vitomira Koraća, riječ je o publicistu jasne političke orijentacije, a ne profesionalnom povjesničaru. Bez obzira na potonje Cazijev je arhivski solidno utemeljen rad važan i zbog iznošenja brojnih novih informacija koje su tijekom sljedećih desetljeća rado preuzimali i navodili brojni povjesničari. Među vrijednije doprinose proučavanju ranih pojava anarhističkog aktivizma u hrvatskim gradovima trebamo navesti Cazijevu analizu sudskog procesa koji je tijekom 1884. godine vođen protiv četvorice anarhista (Hiža, Srnec, Štraub, Montanelli) zbog „zločina uvrede veličanstva, veleizdaje i uvrede članova carske kuće”.⁴ Pritom Cazi citira opsežne novinske navode (*Agramer Zeitung*, *Sloboda*, *Pozor*) kao i arhivske spise.

- 1 Obratiti pozornost na članak: Jelić, Ivan, „Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske”, *Historijski zbornik*, godina XXV-XXVI, Povijesno društvo Hrvatske, Zagreb, 1974.
- 2 Korać, Vitomir, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, prva knjiga, Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju, Zagreb, 1929., predgovor (stranice nisu numerirane)
- 3 Korać, Vitomir, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, druga knjiga, Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju, Zagreb, 1930., 64.
- 4 Cazi, Josip (urednik), *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj - od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880. – 1895.)*, knjiga druga, Savez sindikata Jugoslavije – Republičko vijeće za Hrvatsku, Zagreb, 1958., 39.

Obilježavajući 1967. stotu godišnjicu od osnutka prvog radničkog društva na području bivše Jugoslavije, tadašnji Historijski arhiv u Osijeku pod uredništvom Ive Mažurana objavio je *Građu o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije (1867-1894)* gdje se na više od četrjesto stranica nalaze transkribirani arhivski materijali na hrvatskom i njemačkom jeziku, prijevodi s mađarskog, opširni izvještaji s radničkih skupština, dokumenti Gradskog poglavarstva, ulomci iz novina itd. Sa sigurnošću možemo reći da je Mažuranova *Građa o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije* i dalje iznimno citiran naslov te je neizostavna referencija u ovoj domeni historiografskog rada.

Knjiga Ivana Kovačevića *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji, 1867–1914.* (1972.) i dalje slovi kao jedan od najsustavnijih pregleda kojim su obuhvaćeni brojni aspekti vezani uz radništvo s kraja 19. i početka 20. stoljeća - od ekonomskog konteksta, pitanja radnog vremena, nadnica i osiguranja u slučaju bolesti ili ozljeda do prvih štrajkova i sindikalnog udruživanja.

Vrijedi, dakako, spomenuti još nekoliko autora koji su objavili radove na temu radničkog pokreta u Hrvatskoj poput Mire Kolar Dimitrijević,⁵ Dinka Foretića,⁶ Dragiše Jovića,⁷ Mate Kapovića,⁸ Mile Konjevića,⁹ Dušana Plećaša,¹⁰ Bosiljke Janjatović,¹¹ Miroslave Despot,¹² Mirjane Gross,¹³ Cvetke Knapić-Krhen,¹⁴ Vlade Oštrića,¹⁵ Ivana Pederina,¹⁶ Josipa Vidmara¹⁷ i Ante Vukadina.¹⁸

- 5 *Radni slojevi Zagreba od 1918 - 1931*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1973.
- 6 Sljedeći naslovi: *Kratki pregled historije radničkog pokreta u Dalmaciji (1871. – 1919.)*, Kotarsko sindikalno vijeće Zadar, Zadar, 1959.; *Pregled socijalističke štampe u Dalmaciji, Istri i Rijeci do 1919.*, Filozofski fakultet Zadar, Zadar, 1972.
- 7 Sljedeći naslovi: *Radnički pokret u Slavoniji 1918 – 1929*, Centar za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1985.; u koautorstvu s Milom Konjevićem, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu između dva svjetska rata*, Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1974.
- 8 *Radnički pokret Dubrovnika 1874. – 1941.*, Historijski arhiv Dubrovnik, Dubrovnik, 1985.
- 9 *Radnički pokret u Slavoniji 1929 – 1941*, Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1981.
- 10 *Prvomajske proslave u Osijeku*, Centar za kulturu i umjetnost Narodnog sveučilišta „Božidar Maslarić”, 1973.
- 11 *Politika HSS prema radničkoj klasi. Hrvatski radnički savez 1921-1941. godine*, Centar za kulturnu djelatnost, Institut za historiju radničkoga pokreta Hrvatske, Zagreb, 1983.; članak „Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933. - 1935. s obzirom na politiku KPJ”, prvi dio, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 1, br. 1-2, 1969.
- 12 „Počeci radničkog pokreta i političke prilike u Hrvatskoj u doba Pariške komune”, *Pariška komuna 1871-1971*, Institut za suvremenu istoriju, Beograd, 1971.
- 13 Sljedeći članci: „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu”, *Historijski zbornik*, god. VIII., broj 1-4, Zagreb, 1955.; „Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890-1907”, *Putovi revolucije*, br. 5, 1965. U određenoj mjeri, u obzir možemo uzeti i monografiju nastalu u suautorstvu s Jaroslavom Šidakom, Igorom Karamanom i Dragovanom Šepićem, *Povijest hrvatskog naroda 1860 – 1914.*, Školska knjiga, Zagreb, 1968., 197-207. Također tu je i knjiga koju je Mirjana Gross potpisala s Agnezom Szabo *Prema hrvatskom građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Globus, Zagreb, 1992., 338-344.
- 14 „Jugoslavenska radnička društva u Beču i Grazu i pokušaj osnivanja Saveza jugoslavenskih radničkih društava na prijelazu stoljeća (1888-1914)”, *Povijesni prilozi*, br. 7, Zagreb, 1988.
- 15 „O nekim pitanjima proučavanja radničkog pokreta jugoslavenskih naroda do 1919.”, *Putovi revolucije*, 3-4, Institut za historiju radničkoga pokreta, Zagreb, 1964.
- 16 „Socijaldemokrati i anarhisti u Istri i Trstu do početka XX. stoljeća”, *Rijeka*, godina IX., svezak 2., Povijesno društvo Rijeka, Rijeka, 2004.
- 17 Sljedeći članci: „Prilozi građi za povijest 1917. – 1918. s osobitim obzirom na razvoj radničkog pokreta i odjeka Oktobarske revolucije kod nas”, *Arhivski vjesnik*, br. 1, Zagreb, 1958.; „Prilozi građi za historiju radničkog pokreta i KPJ 1919. god.”, *Arhivski vjesnik*, br. 2, Zagreb, 1959.
- 18 „Arhivska građa za povijest radničkog pokreta Osijeka - 1894. god.”, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, br. 1, 1991.

Kao posljednje doprinose istraživanju navedenih tema, osobito za vrijeme Austro-Ugarske, istaknuli bismo objavljivanje zbirke tekstova Miloša Krpana, broskog socijalista i pučkog tribuna, pod naslovom *Izabrani spisi* (uredio Dejan Dedić, DAF, Zagreb, 2010.), katalog izložbe posvećene generalnom štrajku iz 1905. (izdanje Filozofskog fakulteta u Osijeku u suradnji s Muzejom Slavonije, 2015.), publikaciju Širenje bludnih ideja u Slavoniji - pojava anarhističkih ideja u radničkom pokretu Slavonije (Što čitaš?, 2016.) autorice Ane Rajković,¹⁹ knjigu *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj – fragmenti subverzije* (Luka Pejić,²⁰ DAF, Zagreb, 2016.) te studiju Matka Globačnika o odnosu hrvatskih socijaldemokrata prema internacionalizmu, reformi i revoluciji (*Hrvatska socijaldemokracija u Prvome svjetskom ratu*, Srednja Europa, Zagreb, 2018.).

Uz već objavljene stručne tekstove budućim istraživačima kao dodatni izvori informacija na raspolaganju su i dobro očuvani novinski fondovi poput onog u osječkom Muzeju Slavonije koji obiluje zanimljivom efemernom građom (listovi kao što su *Narodna obrana*, *Die Drau*, *Slavonische Presse* itd.), ali i drugim materijalima (plakati, kalendari, sitni tisak i sl.). Uz nužni kritički odmak i razumijevanje šireg konteksta, pisani tragovi poput ovih ponekad najživlje dočaravaju duh vremena te nam, dopunjavajući eventualne praznine rijetko cjelovitih arhivskih fondova, pružaju mogućnost rekonstrukcije pojedinih zbivanja vezanih uz istupe radnika otprije stotinjak i više godina. Na sreću, može se primijetiti da u posljednje vrijeme sve više znanstveno-obrazovnih institucija digitalizira vlastitu građu, čime konzultacija bibliografskih jedinica poput starih novina i časopisa postaje sve lakša i dostupnija.

DRŽAVNI ARHIV U OSIJEKU

Zbirka dokumenata radničkog pokreta, fond osječkog Gradskog poglavarstva i osobni arhivski fondovi

Iako su, kako je istaknuto u sažetku članka, izvori vezani uz povijest radničkog pokreta uglavnom disperzirani, koncentracija i tragovi sustavnog bavljenja njima djelomično su vidljivi u Državnom arhivu u Osijeku. Jedan je od pokazatelja rada s navedenom građom i tzv. zbirka dokumenata radničkog pokreta (HR-DAOS-2103).²¹

Nadalje, fond osječkog Gradskog poglavarstva (1851. – 1945.) raspolaže s više od 1400 knjiga i više od 3000

kutija²² te je neizostavna istraživačka točka pri pokušaju znanstvenog proučavanja i elaboracije povijesti grada i njegove okolice. U moru dokumenata mogu se pronaći spisi koji su sa svrhom izvještavanja određenih instanci vlasti (grad, županija, ban itd.) evidentirali dinamiku radničkog pokreta. Možda se i najzanimljiviji skup šarolike građe o radničkom pokretu u Osijeku nalazi u kutiji pod signaturom 5753a gdje se može čitati o radničkim skupštinama tijekom 1890-ih, distribuciji nepoćudnih socijalističkih pamfleta, širenju anarhističkih ideja među vojnicima, izgonu socijalista iz Osijeka, naredbama o eventualnom uhićenju talijanskih anarhista koji su prebjegli u Austriju, općoj obustavi rada u gradskim tvornicama itd.

Posebno su važni osobni arhivski fondovi ljudi koji su, u neku ruku, izravno svjedočili zbivanjima koja vežemo uz relativno rani socijalistički aktivizam na ovim prostorima. Prije svega mislimo na Osječane Lavoslava Krausa (1897. – 1984.) i Ivana Zeppa (1889. – 1967.). Naime, Kraus, liječnik, sudionik NOB-a i kroničar radničkog pokreta u Slavoniji, iza sebe je ostavio memoare naslovljene *Susreti i sudbine*, objavljene 1973. godine, te čak 22 kutije bogate arhivske građe (HR-DAOS-1182) koja sadržava novinske članke, anarhističke publikacije i brošure, nikad objavljene bilješke s pokušajima kronološke rekonstrukcije organiziranih radničkih akcija te životopisa pojedinaca. Može se zaključiti da je donekle najviše materijala Kraus prikupio krajem 1960-ih te početkom 1970-ih, kada je bio u malo poznijim godinama, zbog čega vjerojatno nije stigao objaviti sve što je namjeravao. A zanimao ga je uistinu širok raspon tema – od odjeka Oktobarske revolucije i obnove radničkog pokreta u Osijeku nakon Prvog svjetskog rata do lijeve inteligencije, razvoja socijaldemokracije, pojave i širenja kapitalizma u Slavoniji...

Gornjogradski krojač Ivan Zepp jedno je od imena čiji je životni put malo pomnije pokušao istražiti i zabilježiti njegov suvremenik i sugrađanin Kraus. Uostalom, upravo je Kraus u svojim neobjavljenim spisima Zeppa nazvao „posljednjim osječkim anarhistom“, predano evidentirajući sredinom 1970-ih Zeppova mladenačka lutanja Europom – od Mađarske i Austrije do Njemačke, Francuske i Švicarske. Zeppov osobni arhivski fond (HR-DAOS-1333) sveden je tek na jednu kutiju, no fotografije, raritetni listovi i zanimljivi zapisi iz osobnog života iznimno su vrijedni za proučavanje povijesti klasičnog anarhizma u Hrvatskoj.

Novine

Kao svojevrsno obavijesno pomagalo u nastavku se nalazi pregled socijalističkih, odnosno anarhističkih novina iz razdoblja od 1882. do 1912. godine dostupnih u Državnom arhivu u Osijeku. Bibliografske jedinice navedene su abecednim redom te do sada uglavnom nisu bile predmet sustavnog proučavanja.

¹⁹ Obratiti pozornost i na ove radove iste autorice: „Godina 1914. – napuštanje koncepta proleterskoga internacionalizma na primjeru ratne mobilizacije slavonskoga radništva“, 1914. – prva godina rata u Trojnoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji, ur. Vijoleta Herman, Matica hrvatska, Zagreb, 2018.; „Počeci kreiranja anarhističkog narativa u kontekstu slavonskog radničkog pokreta 1881.-1914.“, *Historijski zbornik*, vol. 71, br. 1, 2018.; Rajković, Ana; Jakovina, Tvrtko, „Povijest neostvarenih mogućnosti. Socijaldemokracija i nastanak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918.-1921.)“, Friedrich Ebert Stiftung, Zagreb, 2018.

²⁰ U obzir uzeti i ove članke: „Godine revolta: Štrajkovi radnika slavonske drvnoprerađivačke industrije (1905. - 1907.)“, *Slavonske šume kroz povijest*, ur. Dinko Župan, Robert Skenderović, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2018.; „Odnos radničkog pokreta i seljaštva na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u Osijeku i okolici“, *Historijski zbornik*, vol. 70, br. 2, 2017.

²¹ Više o jednom dijelu građe koja se nalazi u navedenom fondu može se pročitati u tablici priloženoj ispod podnaslova 2. 2. Novine.

²² U trenutku završetka ovog članka, u listopadu 2019. godine, fond Gradskog poglavarstva, dostupan u Državnom arhivu u Osijeku, bio je u reviziji. Iz navedenog razloga nije moguće precizirati točan broj dostupnih knjiga i kutija.

Naziv novina (prijevod na hrvatski jezik)	Fond	Vrijeme i mjesto izlaska	Broj i godište	Jezik	Broj stranica	Napomena
Arbeiter Wochen Chronik (Tjedna radnička kronika)	HR-DAOS-2103, zbirka dokumenata radničkog pokreta, kutija 1	8. veljače 1885., Budimpešta	Br. 6., 13. godina izlaženja	Njemački	4 str.	1 sačuvani primjerak; socijalistički tjednik, list izlazio od 1873. do 1894. godine; pokrenuo ga je Leó Frankel (1844. – 1896.), sudionik Pariške komune
Der Anarchist (Anarhist)	HR-DAOS-1182, osobni arhivski fond Lavoslava Krausa, kutija 2	2. listopada 1909., Leipzig	Br. 1. 1. godina izlaženja	Njemački	4 str.	1 sačuvani primjerak; list izlazio od 1909. do 1913. godine; naklada je bila između 1000 i 2000 primjeraka; urednik njemački anarhist Arthur Holke (1883. – 1940.)
Der Anarchist (Anarhist)	HR-DAOS-1182, osobni arhivski fonda Lavoslava Krausa, kutija 2	9. listopada 1909., Leipzig	Br. 2. 1. godina izlaženja	Njemački	4 str.	1 sačuvani primjerak
Die Forderung (Zahtjev)	HR-DAOS-1333, osobni arhivski fond Ivana Zeppa	13. listopada 1907., Zürich	1. godina izlaženja	Njemački	4 str.	1 sačuvani primjerak; list su u listopadu 1917. pokrenuli Jakob Herzog i Anton Waibel; novine su pozivale na revolucionarnu akciju, prosvjede, socijalističku agitaciju među vojnicima, osnivanje radničkih savjeta, osmosatno radno vrijeme, nacionalizaciju banaka, eksproprijaciju itd.
Der freie Arbeiter (Slobodni radnik)	HR-DAOS- 1182, osobni arhivski fond Lavoslava Krausa, kutija 2	11. studenog 1909., Berlin	Br. 51., 6. godina izlaženja	Njemački	6 str.	1 sačuvani primjerak; list je pokrenut 1904. te je izlazio do 1933. godine; među ostalima urednik je bio i Rudolf Rocker, poznati teoretičar anarhosindikalizma; objavljivani su radovi Errica Malateste, Pierra Ramusa, Maxa Nettlea, Mihaila Bakunjin, Emme Goldman i drugih anarhista; između 1904. i 1914. više je puta spriječeno objavljivanje lista, dok je nakon 1914. godine publikacija potpuno zabranjena; danas se nekoliko brojeva može u digitalnom obliku pronaći na internetu - <i>Anarchistische Bibliothek und Archiv Wien</i> , poveznica: https://www. anarchismus.at/zeitungen-bis-1945/der-freie- arbeiter .
Der freie Arbeiter (Slobodni radnik)	HR-DAOS- 1182, osobni arhivski fond Lavoslava Krausa, kutija 2	17. prosinca 1910., Berlin	Br. 51., 7. godina izlaženja	Njemački	6 str.	1 sačuvani primjerak
Der Radikale (Radikal)	HR-DAOS-2103, zbirka dokumenata radničkog pokreta, kutija 1	Listopad, 1884. (konkretan datum nije moguće precizno iščitati zbog oštećenja), Reichenberg (grad u Bavarskoj)	Br. 28., 2. godina izlaženja	Njemački	4 str.	1 sačuvani primjerak; list je izlazio od 1883. do 1885. godine (39 brojeva ukupno); novine su distribuirane po nekoliko većih gradova (Beč, Prag, Berlin itd.)
Der Radikale (Radikal)	HR-DAOS-2103, zbirka dokumenata radničkog pokreta, kutija 1	4. prosinca 1884., Reichenberg	Br. 31., 2. godina izlaženja	Njemački	4 str.	3 sačuvana primjerka
Der Radikale (Radikal)	HR-DAOS-2103, zbirka dokumenata radničkog pokreta, kutija 1	18. prosinca 1884., Reichenberg	Br. 32., 2. godina izlaženja	Njemački	4 str.	4 sačuvana primjerka

Naziv novina (prijevod na hrvatski jezik)	Fond	Vrijeme i mjesto izlaska	Broj i godišće	Jezik	Broj stranica	Napomena
<i>Der Weckruf</i> (Poziv na buđenje)	HR-DAOS- 1182, osobni arhivski fond Lavoslava Krausa, kutija 2	Ožujak 1905., Zürich	Br. 5., 3. godina izlaženja	Njemački	4 str.	1 sačuvani primjerak; antimilitaristički časopis; prema dostupnim podacima list je izlazio do 1907. godine
<i>Der Weckruf</i> (Poziv na buđenje)	HR-DAOS- 1182, osobni arhivski fond Lavoslava Krausa, kutija 2	Travanj 1905., Zürich	Br. 7., 3. godina izlaženja	Njemački	4 str.	1 sačuvani primjerak
<i>Der Weckruf</i> (Poziv na buđenje)	HR-DAOS- 1182, osobni arhivski fond Lavoslava Krausa, kutija 2	Lipanj 1905., Zürich	Br. 10., 3. godina izlaženja	Njemački	4 str.	1 sačuvani primjerak
<i>Der Weckruf</i> (Poziv na buđenje)	HR-DAOS- 1182, osobni arhivski fond Lavoslava Krausa, kutija 2	Lipanj 1905., Zürich	Br. 11., 3. godina izlaženja	Njemački	4 str.	1 sačuvani primjerak
<i>Der Weckruf</i> (Poziv na buđenje)	HR-DAOS- 1182, osobni arhivski fond Lavoslava Krausa, kutija 2	Srpanj 1905., Zürich	Br. 12., 3. godina izlaženja	Njemački	4 str.	1 sačuvani primjerak
<i>Der Weckruf</i> (Poziv na buđenje)	HR-DAOS- 1182, osobni arhivski fond Lavoslava Krausa, kutija 2	Kolovoz 1905., Zürich	Br. 15., 3. godina izlaženja	Njemački	6 str.	1 sačuvani primjerak
<i>Der Weckruf</i> (Poziv na buđenje)	HR-DAOS- 1182, osobni arhivski fond Lavoslava Krausa, kutija 2	Prosinac 1905., Zürich	Br. 22., 3. godina izlaženja	Njemački	6 str.	1 sačuvani primjerak
<i>Die Zukunft</i> (Budućnost)	HR-DAOS-2103, zbirka dokumenata radničkog pokreta, kutija 1	14. lipnja 1883., Beč	Br. 88., 5. godina izlaženja	Njemački	4 str.	1 sačuvani primjerak; slogan „Proleter svih zemalja, ujedinite se!”, list je počeo izlaziti 1879. godine; isprva glasilo anarhističkog krila u okviru austrijskog socijaldemokratskog kruga; nakon pojačane represije protiv anarhista 1884. novine nisu objavljivane sljedećih nekoliko godina; između 1892. i 1896. ponovno se pokreće list istog naziva, no kontinuitet izlaženja nije bilo moguće održati zbog brojnih zapljena, cenzure i uhićenja članova uredništva te suradnika
<i>Freiheit</i> (Sloboda)	HR-DAOS-2103, zbirka dokumenata radničkog pokreta, kutija 1. (U sklopu istog fonda nalazi se i tekst Johanna Mosta <i>August Reinsdorf und die Propaganda der That</i> iz 1885. godine.)	30. rujna 1882., London	Br. 32., 4. godina izlaženja	Njemački	4 str.	1 sačuvani primjerak (zaplijenjen, kao i preostala izdanja <i>Freiheits</i> s popisa, osjećkom radniku Ignjatu Graffu 1885. godine); militantni anarhistički list putem kojeg su zagovarana načela revolucionarnog terorizma („propaganda djelom”); pokrenut je 1879., a posljednji je broj objavljen 1910. godine; izlazio je u Beču, Londonu i New Yorku; tijekom 1885. naklada se popela na čak 5000 primjeraka; osnivač i prvi urednik bio je Johann Most (1846. – 1906.); slogan „Gegen die Tyrannen sind alle Mittel berechtigt” („Protiv tirana sva su sredstva opravdana”)
<i>Freiheit</i> (Sloboda)	HR-DAOS-2103, zbirka dokumenata radničkog pokreta, kutija 1.	3. siječnja 1885., New York	Br. 1., 7. godina izlaženja	Njemački	4 str.	1 sačuvani primjerak

Naziv novina (prijevod na hrvatski jezik)	Fond	Vrijeme i mjesto izlaska	Broj i godište	Jezik	Broj stranica	Napomena
<i>Freiheit</i> (Sloboda)	HR-DAOS-2103, zbirka dokumenata radničkog pokreta, kutija 1.	10. siječnja 1885., New York	Br. 2., 7. godina izlaženja	Njemački	4 str.	1 sačuvani primjerak
<i>Freiheit</i> (Sloboda)	HR-DAOS-2103, zbirka dokumenata radničkog pokreta, kutija 1.	14. veljače 1885., New York	Br. 7., 7. godina izlaženja	Njemački	4 str.	1 sačuvani primjerak
<i>Kampf. Organ für Anarchismus und Syndikalismus</i> (Borba. List za anarhizam i sindikalizam)	HR-DAOS- 1182, osobni arhivski fond Lavoslava Krausa, kutija 2	Srpanj 1912., Hamburg	Br. 1., 1. godina izlaženja	Njemački	6 str.	1 sačuvani primjerak; izlazio od 1912. do 1914. godine; naklada je bila između 2000 i 4000 primjeraka; slogan „Alle Räder stehen still, wenn dein starker Arm es will” („Svi kotači miruju, ako tvoja snažna ruka tako želi”)
<i>Kampf. Organ für Anarchismus und Syndikalismus</i> (Borba. List za anarhizam i sindikalizam)	HR-DAOS- 1182, osobni arhivski fond Lavoslava Krausa, kutija 2	Kolovoz 1912., Hamburg	Br. 2., 1. godina izlaženja	Njemački	8 str.	1 sačuvani primjerak
<i>Le Voix du Peuple</i> (Glas naroda)	HR-DAOS-1333, osobni arhivski fond Ivana Zeppa	15. – 22. prosinac 1912., Pariz	Br. 638., 12. godina izlaženja	Francuski	4 str.	1 sačuvani primjerak; glasilo Generalne konfederacije rada (Confédération générale du travail), najveće francuske anarhosindikalističke organizacije, osnovane u rujnu 1895. godine; list pokrenut 1900., izlazio do 1946. godine
<i>Radikal</i> (Radikal)	HR-DAOS-2103, zbirka dokumenata radničkog pokreta, kutija 1	2. siječnja 1884., Budimpešta	Br. 11., 2. godina izlaženja	Njemački	4 str.	1 sačuvani primjerak; izlazio 1883. i 1884. godine; naklada 6000 primjeraka; objavljivana je i inačica na mađarskom jeziku; jedan od prvih austrougarskih socijalističkih listova koji je upozoravao na negativne implikacije autoritativnog komunizma (četvrti broj, 4. lipnja 1883.)
<i>Radikal</i> (Radikal)	HR-DAOS-2103, zbirka dokumenata radničkog pokreta, kutija 1	1. ožujka 1884., Budimpešta	Br. 13., 2. godina izlaženja	Njemački	4 str.	2 sačuvana primjerka; posljednji broj lista
<i>Revolutionär</i> (Revolucionar)	HR-DAOS-1333, osobni arhivski fond Ivana Zeppa	1. svibnja 1909., Berlin	Br. 15. – 18., 5. godina izlaženja	Njemački	4. str.	1 sačuvani primjerak; slogan „Die Lust der Zerstörung ist zugleich eine schaffende Lust” (Bakunjinova izjava – „Strast za razaranjem je kreativna strast”); list je izlazio od 1905. do 1910. godine; naklada je, ovisno o broju, bila od 1000 do 6000 primjeraka; list je sadržavao anarhokomunističke tekstove u kojima je naglasak stavljen na revolucionarne metode radničkog djelovanja poput generalnog štrajka, antimilitarizma i sl.; više desetaka puta zabranjeno je objavljivanje lista, nekoliko je suradnika uhićeno
<i>Revolutionär</i> (Revolucionar)	HR-DAOS- 1182, osobni arhivski fond Lavoslava Krausa, kutija 2	22. svibnja 1909., Berlin	Br. 20. – 21., 5. godina izlaženja	Njemački	4. str.	1 sačuvani primjerak

***Freiheit* (HR-DAOS-2103, zbirka dokumenata radničkog pokreta, kutija 1)**

S obzirom na golem utjecaj koji je u kasnom 19. stoljeću na međunarodni anarhistički pokret izvršio radikalni list Johanna Mosta, treba dati malo opširniji uvid u sadržaj izdanja koja su zaplijenjena upravo u Osijeku. Kako je istaknuto u prethodnoj tablici, u lipnju 1885. godine osječka je policija pronašla ove novine kod Ignjata Graffa, 26-godišnjeg bravarskog pomoćnika iz Nove Gradiške, koji je agitacijskim djelovanjem među osječkim i slavonskim radnicima nastojao proširiti radikalne socijalističke ideje. Samim time je evidentno da su anarhističke zamisli, na tragu revolucionarnog terorizma, u određenoj mjeri bile prisutne i na ovim prostorima.²³ Zanimljivo je kako su detaljnije analize anarhističkih tiskovina iz 19. stoljeća, njihova diskursa i ključnih ideoloških odrednica do sada gotovo potpuno izostale iz domaćih historiografskih analiza. Sve u svemu, osim što *Freiheit* nije digitaliziran, pisan je na njemačkom jeziku, stoga se barem na ovaj način njegov sadržaj nastoji približiti hrvatskim čitateljima i povjesničarima.

***Freiheit*, 30. rujna 1882., br. 32., IV. godina izlaženja, London**

Broj je otvoren pozivom čitateljima da produlje pretplatu te isprikom što neka izdanja nisu objavljena, uglavnom zbog financijskih teškoća ili tehničkih problema pri tisku. U nastavku se navodi kako je sada jasno da list može opstati i bez druga Mosta, koji će se nakon odsluženja kazne ponovno priključiti pokretu.²⁴ Izražava se uvjerenje da se novine nalaze na pravom putu, to više što čak i pojedini socijaldemokrati, poput Georga von Vollmara, tvrde da „pravi socijalizam” može biti ostvaren jedino nasiljem. Plaćanje pretplate i daljnja distribucija novina izdvajaju se kao drugarska dužnost jer samo se tako, smatrali su suradnici *Freiheit*a, revolucionarna ideja mogla uspješno ukorijeniti u narodu.

Istaknuto je da *Freiheit* zagovara borbu svim sredstvima, moralnim i nemoralnim, jer, najjednostavnije rečeno, kolektiv iza lista odbacuje moderni moral kao proizvod vladajuće klase. Izražava se uvjerenje da će narod biti oslobođen jedino rušenjem aktualnog sustava, što može biti postignuto uznemiravanjem, oštećivanjem, čak i egzekucijama članova tog društveno-političkog ustrojstva. U socijalnom je pogledu, tvrde autori, temeljna uloga buržoazije kao predstavnika kapitalističkog, eksploatorskog sustava, dok je u političkom smislu to kraljevstvo, tj. monarhijski despotizam.

Smatrajući da je prvo nužno uništiti nositelje samog sustava prije nego se uruši, autori članka podržavaju

izvođenje atentata i borbu protiv privatnog vlasništva. Usput se dodaje da ne treba dodatno teorijski elaborirati negativan karakter privatne svojine jer je svakom socijalistu dobro poznato da je ona izvor svih oblika izrabljivanja.

Još je jednom apostrofirana potreba za borbom svim sredstvima jer su, kako stoji u tekstu, godine reformizma rezultirale progonima, krvoprolićima i zatvaranjima revolucionara. „Svaka je slobodna riječ u njihovim ustima postala zločin protiv *države* i *društva*, svako povezivanje istomišljenika prijetnja postojećem *redu*.”

U nastavku se ističe da svaki osviješteni socijalist treba napadati privatno vlasništvo buržuja te koristeći zarađeni novac širiti propagandu. Kao dobar primjer navode se ruski socijalisti koji su pljačkajući državu stekli sredstva za financiranje revolucionarnog cilja. Daljnji tekst razlaže tezu prema kojoj ne postoji razlika između državnih i privatnih blagajni jer i jedna i druga gotovo na jednak način eksploatiraju narod. Postavlja se i pitanje kako razlikovati te dvije „pijave”. Nepotpisani autor tvrdi da borba treba biti usmjerena i prema jednoj i prema drugoj te ako netko „umjeren” uvidi nešto nemoralno u takvim postupcima, za to je kriva njegova „maloumnost”, a ne „prokleti anarhisti”.

Slijedi kritika „golobradog” Kautskog²⁵ koji sa svojom „istinom” o „drumskom komunizmu”, „moralom krađe” i „logikom razbojništva” neće potresti njihovu odlučnost, navodeći da je na njihovoj strani znanost, odnosno logika činjenica.

U nastavku je objavljena pjesma posvećena ustrajnosti u revolucionarnom djelovanju. Nepoznati autor piše da će nastaviti borbu čak i ako mu svi okrenu leđa, ako mu nijedna žena ne pruži ljubav, ako nikad ne bude imao prijatelja uz sebe, jer njegov put nije put novcu i slavi: „Krepam li, neću posustati!”

Sljedeći članak nosi naziv „Tretiranje političkih zatvorenika u Engleskoj” te problematizira odnos zatvorskih čuvara prema najpoznatijem irskom agitatoru Michaelu Davittu,²⁶ ali i mnogim drugima, prenoseći pojedinosti iz pisama više zatvorenika. Davittovo pismo sadržava informacije o teškom radu u engleskim zatvorima, poput tucanja kamenja zimi, što je bilo iznimno loše za njihovo zdravlje. Davitt je zapisao i da mu se ćelija nalazila iznad odlagališta fekalija te da mu je odbijen zahtjev za premještaj, iako je navodno bilo praznih ćelija. Spominje se da su zatvorenici najčešće obolijevali od plućnih bolesti i srčanih tegoba. Nadalje, Davitt piše da je prehrana u zatvoru iznimno loša te da zatvorska izolacija omogućuje njegovim službenicima različite manipulacije prehrambenim proizvodima. Tako navodi da su ih hranili krumpirom koji je bio toliko loš da više nije mogao služiti ni kao hrana za svinje, stoga je prodan zatvorskoj upravi.

²³ Više o slučaju Ignjata Graffa u sljedećem radu: Ana Rajković, „Počeci kreiranja anarhističkog narativa u kontekstu slavonskog radničkog pokreta (1881-1914)”, *Historijski zbornik*, vol. 71, br. 1, 2018.

²⁴ Uhićen i pritvoren na godinu i pol dana nakon što je sredinom 1881. u jednom članku objavljenom u *Freiheitu* izrazio oduševljenje atentatom nad ruskim carem Aleksandrom II. Na mjestu urednika tada ga je privremeno naslijedio Englez Frank Kitz.

²⁵ Karl Kautsky (1854. – 1938.), njemački političar češkog podrijetla. Jedna je od važnijih marksističkih ličnosti II. internacionalne, a kasnije i utjecajan socijaldemokratski reformist.

²⁶ Michael Davitt (1846. – 1906.) irski političar, republikanac i radnički vođa.

Nadalje, osvrćući se na englesku vanjsku politiku, spominju se britanski kolonijalni posjedi koji, kao rezultat prolivenih rijeka krvi, najbolje opisuju tu civilizaciju. Tako se nabrajaju engleske kolonije, njihova površina i broj stanovnika - Istočna Indija, Sjeverna Amerika, Bermuda, Honduras, Zapadna Indija, Falklandski otoci, Australija i ostale zemlje, uz zaključak da navedeni imperij obuhvaća trećinu svjetske površine i petinu Zemljine populacije.

U pregledu svjetskih zbivanja na posljednjoj stranici nalaze se informacije o štrajkovima u Bavarskoj koji su izbili jer nisu ispunjena predizborna obećanja iz 1878. o povećanju radničkih plaća. Uz to, tu su i vijesti iz Austro-Ugarske, pri čemu se navodi neuspjeli bombaški atentat u Trstu. Također se spominje pokušaj atentata na habsburšku vladarsku obitelj bušenjem rupe u brodu na kojem je trebao biti održan bal. Naposljetku rupa je otkrivena a bal je održan drugi dan. „Austrijanci moraju još učiti”, navodi se u članku.

Slijedi razglabanje o razlikama između socijaldemokrata i socijalrevolucionara, s naglaskom da potonji negiraju izborni sustav i zagovaraju revolucionarnu propagandu svih vrsta. Bit takvih tvrdnji svodi se na argument da je u Njemačkoj nemoguće ostvariti revolucionarne ciljeve i poboljšati položaj radnika izbornim putem. Osim toga, dodaju autori članka, socijaldemokratski se skupovi zabranjuju, pamfleti se konfisciraju, njihova se distribucija kažnjava, a radnici za to vrijeme i dalje ostaju bez kruha ako ne glasaju u skladu s poslodavčevim političkim afinitetima. Spominje se i nepoštenje tijekom predizbornih kampanja pri čemu režimske stranke imaju puno više slobode i sredstava propagirati svoje političke ideje i ciljeve, dok je revolucionarno djelovanje zabranjeno. *Freiheit*ovi novinari tvrde da je poželjnije upozoravati na negativne aspekte društva nego ljude zavaravati utopijskim i lažnim nadama o boljoj budućnosti, čemu pribjegavaju i vladajući, ali i socijaldemokrati.

Na samom kraju ponovno se kontekstualizira propaganda svim sredstvima, i dinamičnom i papirom, naglašavajući da se uspješna revolucionarna djelatnost odvija unutar manjih grupacija, a ne putem veće političke platforme.

***Freiheit*, 3. siječnja 1885., br. 1., VII. godina izlaženja, New York**

Na naslovnici *Freiheits* od 3. siječnja 1885. nalazi se pjesma koju je potpisao Hugo Schlag. U tekstu se opisuje noćni dolazak novogodišnje proročice koja započinje razgovor s tek probuđenim i zbunjenim radnikom. Poziva ga da ustane, da „ruši sve krune s prijestolja” te mu govori da je konačno stiglo vrijeme za radničku revoluciju.

Sljedeći je članak kratki osvrt na 1884. godinu; s velikom su dozom pesimizma naglašene elementarne nepogode (poplave), širenje bolesti (kolera), rastuća militarizacija i progoni političkih neistomišljenika diljem svijeta. Iz toga je evidentno da je jedan od ciljeva lista bilo i informiranje

čitatelja o događajima o kojima možda i nije, ili barem ne na ovaj način, pisano u raznim građanskim glasilima. U nastavku teksta ističe se potlačeni položaj radnika uz zaključak da posljedice odluka moćnika trpe isključivo oni koji nisu uključeni u političke i ekonomske odluke. Nadalje, naglašava se pojačana represija usmjerena prema aktivistima (uhićenja, špijunaže i slično). Prenosi se da su stotine revolucionara uhićene, da je intenzivirana cenzura medija itd. Uz to, kritiziraju se manipulativni pokušaji vladajućih usmjereni prema „robotima” (humanitarni koncerti, kolonijalne fantazije, isprazne rasprave u parlamentu). Navodi se da je krajnji cilj svega toga da „roboti ne čuju zvuket svojih lanaca i kruljenje svojih trbuha”.

Ipak, autor članka naglašava da je vidljiv određeni napredak u odnosima tih dvaju društvenih slojeva. Tvrdi da slijepa pokornost polako nestaje te da postoji isključivo zbog straha od kazni i brutalnosti vlasti uz jačanje želje za ustankom i osvetom. Priložen je kraći prikaz aktualnih revolucionarnih zbivanja (Rusi reformiraju zemlju, Talijani vještaju atentatore, Austrijanci postavljaju eksplozive na vijećnice i sudnice, Nijemci i Francuzi posežu za oružjem). Ovo nas navodi na zaključak da je list nastojao motivirati i ohrabriti pretplatnike na djelovanje upozoravajući na postojanje revolucionarnih aktivnosti diljem svijeta, odnosno Europe.

Podulji članak s naslovnice nastavlja se i na drugoj stranici. U prvom se odlomku spominje suđenje pristaši propagande djelom, Augustu Reinsdorfu,²⁷ i to zbog neuspjelog atentata. Pritom se nastoji dokazati učinkovitost, opravdanost i nužnost nasilja u svrhu ostvarivanja ciljeva. Uz to, osuđuje se mlitavost „učenih socijaldemokrata” optužujući ih za iskazanu ravnodušnost prema atentatoru koji je opisan kao „narodni mučenik”. Kritizira se tvrdnja spomenutih socijaldemokrata kako bi uspješan atentat doveo do pojačane represije vlasti, što bi, prema njihovu mišljenju, imalo kobne posljedice za cjelokupan radnički pokret. U nastavku se ističe da je opravdanost revolucionarnog nasilja utemeljena na samoobrani potlačenih masa jer je represija vlasti postala još intenzivnija. Navodi se da si Europljani i Amerikanci ne smiju dopustiti odumiranje revolucionarnog duha, što se, stoji u članku, dogodilo među narodima Azije. Odlomak završava energičnim pozivom na propagandna djela: „Onaj tko danas upozorava na revolucionarna djela, umjesto da k njima hrli, (...) čini veleizdaju čovječanstvu i pripada onima koji linčuju narod. Smrt knezovima! K vragu s popovima! Na rasvjete s hvalisavcima i izdajnicima! (...) Živjela propaganda djelom!”

Nakon toga objavljeno je pismo upućeno iz Sanrema u Italiju anarhista Friedricha Stackelberga, prognanog iz Francuske, točnije Nice. Stackelberg navodi da njegovo protjerivanje nije vrijedno spomena, no ipak ga mora prepričati drugovima jer se uz taj primjer bolje može shvatiti opće stanje u kojem su se tada nalazili europski socijalisti.

²⁷ August Reinsdorf (1849. – 1885.), njemački anarhist uhićen krajem 1884. zbog planiranog atentata na njemačkog cara. Pogubljen je u veljači 1885. godine.

Navodi da je u svibnju 1883. s nekolicinom prijatelja pokrenuo revolucionarni list *Reveil des Travailleurs* (*Budilica radnika*) te su ga nedugo zatim u redakciji posjetila dva anarhista - stanoviti Gaffie (vlasnik jednog od najvećih pariških trgovina rukavicama) i neki Fayne. Predstavili su se kao drugovi i korespondenti lionskog lista *Lutte* te su predložili da u Stackelbergovoj kući skrivaju dinamit i druge eksplozive. Naposljetku se ispostavilo da su Graffie i Fayne radili za francusku policiju te su bili dio organizirane akcije čiji je cilj bio infiltrirati što više policijskih službenika u anarhističke redove. Sam je Stackelberg progнан nakon što je njegov govor na tajnom sastanku od dvadesetak ljudi objavljen u novinama.

Slijedi pismo škotskog anarhista Charles Huntsa koji piše da Škotska nije osobito pogodna za revolucionarno djelovanje jer političari vješto manipuliraju radnicima govoreći im da kapitalizam i vlast nisu sami po sebi krivi za njihovo loše stanje. Navodi i da je religija i dalje vrlo važan dio života mnogim Škotima. Hunts smatra da Edinburgh nema revolucionarni potencijal jer u gradu prevladavaju tiskare, pivovare i tvornice papira, a uz to je „buržajska vlast” vrlo jaka. Piše da na lokalnom sveučilištu studira oko 4000 studenata te da je u okviru njega ustanovljena i socijalistička organizacija koja izdaje svoje novine, no ima samo pedesetak članova. S druge strane, Hunts ističe da Glasgow ima mnogo više potencijala jer je snažno industrijsko središte u kojem vlada glad. Socijalistička je organizacija ondje već postojala, a najavljen je i posjet američkog ekonomista Henryja Georgea.²⁸

U nastavku su kraće vijesti posvećene aktualnom revolucionarnom djelovanju i onodobnoj političkoj situaciji u Europi. Ponovno se navodi „junak” Reinsdorf koji se ne plaši izgledne smrtne presude suda u Leipzigu. Prenosi se i odluka austrijskih vlasti o uvođenju antisocijalističkih i „antidinamitskih” zakona po uzoru na Njemačku. Ostale novinske crtice, među ostalim, ukratko donose sljedeće informacije:

- u Beču i Budimpešti radnici bivaju upozoreni na širenje anarhizma
- dok u Beču propadaju banke, a „prevarantski direktori” vrše samoubojstva, u Budimpešti se provode racije anarhističkih tiskara
- uredništvo kritizira licemjerstvo britanskih vlasti koje su siromašnim slojevima društva obećale novčanu pomoć; dopisnici *Freiheit*a tvrde da radnici sami moraju uzeti što im pripada „ako ne žele ogladnjeti”
- u Francuskoj četiri napada dinamitom nisu „postigla svrhu”
- urednik anarhističkog lista *La Flamme* osuđen je na 20 mjeseci zatvora jer je rekao beskućnicima zaraženima kolerom da se nastane u praznim palačama

- skreće se pozornost na situacije povoljne za napad, poput 2. siječnja u Ruskom Carstvu (Zimska palača) gdje car, bez ikakvog osiguranja, planira održati ples i „orgije” u povodu novogodišnje proslave
- u Španjolskoj su seljaci tražili od mjesnog župnika hranu i novac, no kada im je on to odbio dati, umotali su ga u slamu i zapalili kako bi osjetio „blagodat” inkvizicije
- iznosi se informacija da Italija ima 1,5 milijuna ljudi koji žive u siromaštvu, uz neprestan rast državnog duga i nazadovanje industrije te poljoprivrede

U novom odlomku, pri kraju treće stranice, ironično se tvrdi da je SAD dosegnuo svojevrstni civilizacijski vrhunac, čemu u prilog vjerojatno ide i činjenica kako su 1884. godine ondje počinjena brojna ubojstva ili točnije oko 2000 samoubojstava, održano je 111 sudskih vješanja, 169 linčovanja itd. Američki su socijalisti pozvani na distribuciju lista *Alarm*, a navodi se i osnivanje socijalističkih organizacija u dva grada, Johnstownu i Kittaningu.

Nakon toga priložen je i izvještaj s tzv. obiteljske fešte koja je 24. prosinca 1884. godine održana u New Yorku. Navodi se da je, unatoč nepovoljnom terminu, odaziv bio dobar te da je tijekom cijele večeri prevladavala „bratska atmosfera”. Kratak govor Johanna Mosta dočekan je s velikim ovacijama nazočnih, kao i predstavljanje rada udruge *Freiheit*. Prenosi se da je okićena božićna jela na vrhu umjesto anđela imala stisnutu šaku s čekićem u ruci. U tekstu je izražena zahvala svim donatorima na velikodušnim doprinosima te se ističe da je okupljenima na kraju podijeljen propagandni materijal u formi revolucionarnih pjesama.

Čitateljstvo se informira da je tekst Pjotra Aleksejeviča Kropotkina *Omladini*²⁹ preveden na njemački jezik te da je dostupan za narudžbu putem redakcije *Freiheit*a. Cijena je manifesta pet centi, a za preprodavače tri centa. Na sličan način promovirana je i knjiga *Bog i država*³⁰ koju se moglo kupiti za 15 centi. Očigledno je da je jedan od zadataka tog lista bila i distribucija anarhističkih materijala poput eseja, brošura itd.

U nastavku je izražena kritika dugoočekivanog lista *Sozialist* koji su mnogi financirali u nadi da će biti središnji organsocijalistadiljemsvijeta. Ipak, nakon izlaska prvog broja postalo je jasno, navodi se, da je riječ o socijaldemokratskim novinama koje zagovaraju stvaranje socijaldemokratske države i uvođenje industrijskog državnog centralizma. Uz to, u *Sozialistu* se navodi da djelovanje socijalista treba biti isključivo u zakonskim okvirima, kritizirajući anarhiste zbog njihove „vječne ljutnje”, pozivajući ih na priklanjanje umjerenijim metodama djelovanja.

29 Prevedeno i na hrvatski jezik: Mihail Bakunjin: *Slavenima*. Petar Kropotkin: *Omladini*, izdavač DAF, Zagreb, 2011.

30 Poznata Bakunjinova knjižica od 90-ak stranica, prvi put objavljena 1882. Tekst je originalno napisan početkom 1871. godine.

28 Autor studije *Progress and Poverty*, objavljene 1879. godine.

***Freiheit*, 10. siječnja 1885., br. 2., VII. godina izlaženja, New York**

Broj počinje kritikom konzumerizma spominjući brojne identične trgovine na istim lokacijama čiji proizvodi daleko nadilaze potrebe zajednice u kojoj profit postaje prioritet. Autor teksta tvrdi da je od 1876. do 1883. potonuo 2171 engleski brod ukupne nosivosti 753.280 tona, pri čemu je poginulo 10.370 ljudi. Navodi se da je svaki potopljeni brod bio vrlo vješto osiguran te je na taj način kompenzirana nastala šteta, dok za poginule nitko nije mario. Kao jedan od glavnih razloga potonuća navedenih brodova izdvaja se štednja pri zapošljavanju. Nastojeći potkrijepiti tu tvrdnju, *Freiheit* objavljuje izjavu mornara koji je rekao da je njegov brod, za čiju je uspješnu plovidbu potrebno pedesetak mornara, opremljen s njih sedamnaest. U takvim okolnostima mornari premoreni od posla nisu u mogućnosti uspješno manevrirati brodom ako dođe do nepogode poput oluje.

Nadalje, spominju se katastrofalni uvjeti rada u tvornicama diljem industrijaliziranog svijeta. Navodi se da više tisuća radnika svake godine umire od bolesti kao što su upala pluća i grla. Nastavak članka bavi se problemom pitke vode koja je u kapitalističkom sustavu, umjesto prirodnog resursa dostupnog svima, postala sredstvo monopolističke zarade vlasnika vodenih pogona poput onih u Londonu protiv kojih se još 1877. neuspješno prosvjedovalo. Priloženi su i statistički podaci kojima se nastoje potkrijepiti tvrdnje o prijevarama i krađama poduzetnika čija je zarada tijekom nekoliko godina porasla na više od dvadeset milijuna funti. Drugim riječima, novine pišu da je ovo londonsko gospodarsko društvo 1879. imalo oko 8,8 milijuna funti kapitalnog ulaganja koje je, u skladu s dohocima, povećano na 29,6 milijuna funti. To je, zaključuje se, omogućilo popriličnu zaradu tzv. dividenškim lopovima.

Podnaslov „Željeznički lopovi i njihove žrtve” osvrt je na poslovanje kompanije *Baltimore i Ohio željeznice* koja je svojim, uzgred rečeno, loše organiziranim radnicima, unatoč akumuliranom profitu od 47,7 milijuna funti, konstantno smanjivala plaće, prisiljavajući ih na štrajkove i borbu za vlastita prava. U nastavku je objavljen podatak da je tvrtka uspjela dobiti milijune akera zemlje³¹ te tako steći golemo bogatstvo. Također se navodi da „zemljišni banditi” izrabljuju zemljoradnika te povećavajući cijene prehrambenih proizvoda izazivaju siromaštvo i glad. „Životinje imaju instinkt za obranu protiv neprijatelja, zašto ga i potlačeni čovjek ne bi iskoristio?”, pita se autor teksta pozivajući radnike na potpuno preuzimanje željezničke mreže tijekom sljedeće pobune.

U izvještaju o stanju u Minnesoti Frank Neitzel piše da je stanje sve gore, upozorava da siromašni postaju sve siromašniji, a među njima je i sve više seljaka. Piše da je prije nekoliko godina bušel pšenice³² stajao između 75 i

³¹ Jedan aker iznosi oko 4046,8 četvornih metara.

³² 1 bušel = cca 27,2 kg pšenice

90 centi, dok danas vrijedi samo pedesetak centi. Smatra da je ključna posljedica toga nemogućnost isplate zajmova seljaka, zbog čega će, ako se situacija uskoro ne promijeni, jedino rješenje biti upotreba dinamita. Na samom kraju ističe da je kao 23-godišnjak postao anarhist upravo zahvaljujući novinama *Freiheit*.

Nadalje, J. Frick iz Pittsburga javlja da je ondje došlo do masovnih otkaza (oko 6000 radnika) i zatvaranja tvorničkih pogona, ali i jačanja policijske brutalnosti zbog koje je ubijen jedan mladić. U sljedećem odlomku *Freiheit* iznosi kritiku njemačkog parlamentarnog sustava te parlamentarizma uopće, kao i socijaldemokratskog „hvalisanja” nakon donošenja pojedinih zakona usmjerenih prema obrani radničkih prava, pri čemu ti radnici nisu sudjelovali u izglasavanju ovakvih regulativa.

Nastavak teksta svojevrsni je osvrt na eksperiment njemačke vojske u sklopu doktrine „krv i željezo”, pri kojem se istraživalo koliko dugo vojnici, u punoj ratnoj spremi, mogu izdržati bez hrane i vode. Od toga je, donosi članak, već nekoliko vojnika umrlo, a neki su počinili i samoubojstvo. Autor zanima zašto nijedan od vojnika koji je počinio samoubojstvo nije prije zapucao na svoje zapovjednike te je li ljudska priroda do te mjere odumrla da se takvo što više ne događa.

Sljedeći tekst potpisuje sam Johann Most koji čitateljstvu pokušavati objasniti razloge prebacivanja izdavanja novina u SAD, odgovarajući pritom na napade Augusta Reinsdorfa. Naime, novine *New Yorker Volkszeitung* objavile su Reinsdorfovo pismo u kojemu ovaj kritizira Mostove postupke. U tekstu se navodi da se Most distancirao od temeljne anarhističke ideje osnovavši vlastitu „stranku” te da je njegov odlazak u Ameriku samo dokaz Mostove slabosti kao i njegova neznatnog utjecaja u Europi. Dodaje da europske anarhiste ne zanima pisanje američkih novina jer američka javnost ionako nije dovoljno upoznata sa situacijom u Europi. Odgovarajući na to, Most piše da je Reinsdorf zasigurno bio svjestan činjenice da novine više nisu mogle biti tiskane u Londonu zbog pojačane policijske represije te je jedina opcija za daljnji opstanak lista bila njegovo prebacivanje u Ameriku. *Freiheit*, tvrdi Most, nikada nije bio čitaniji u Europi nego upravo sada.

Zanimljiv je i način na koji se Most nastojao obraniti od optužbe da ima svoju stranku navodeći da je nehotice pri tiskanju 38. broja iz 1882. godine umjesto „naša stranka” zabunom napisao „moja stranka”. Dodao je da to mogu potvrditi i neki drugovi koji su svjedočili njegovoj ljutnji nakon što je uvidio o kakvoj je pogreški riječ. Za nju se, navodno, ispričao u 40. broju novena, no to izdanje iz nekog razloga nikada nije objavljeno. Ipak, Most nastoji pobiti Reinsdorfovu tvrdnju da listu nije potreban glavni urednik tvrdeći da je čak i tijekom boravka u zatvoru sudjelovao u uređivanju lista, koliko god je mogao. Tada je, piše, na otrcane komadiće papira šivaćom iglom zapisivao članke, a kao tinta poslužila mu je kreda koju je otopio u vodi i

zobenoj kaši. Most ipak nije oštar u svojim odgovorima upućenima Reinsdorfu te tvrdi da njihova suradnja, unatoč svemu, nije prekinuta. Kako god bilo, malo manje od mjesec dana nakon te prepiske njemačke su vlasti pogubile Reinsdorfa.

Most zaključuje da „bankarski lopovi i režimski novinari” nisu u stanju povrijediti čovjeka koji je sedam godina proveo u zatvoru, bio protjeran iz više europskih zemalja te je uvijek ustrajao u svojem revolucionarnom djelovanju. Iznosi kako ne bi reagirao na takvu provokaciju da je samo njegova osobna čast u pitanju, ali s obzirom na to da je u pitanju čast anarhizma morao je objaviti odgovor.

U nastavku *Freiheit* ponovno prenosi nekoliko kraćih vijesti:

- u Bečkom Novom Mjestu (gdje je nedavno izvršen napad na vijećnicu) pokrenuta je potraga za novim mogućim atentatorom nakon što su u tvorničkom skladištu pronađeni dinamit i barut
- u londonskom je podzemnom tunelu eksplodirao dinamit, ali nije bilo veće štete; autori teksta zgroženi su neznanjem počinitelja i govore da eksplozija mora biti učinkovita
- francuski su rudari prisiljeni sudjelovati u svečanoj povorci posvećenoj sv. Barbari (zaštitnici artiljerista) pod prijetnjom otkaza; „Kada će je proslaviti dinamitom?”
- neki su ruski seljaci osnovali društvo te su odlučili puštati stoku na zemlju svojih gospodara bez plaćanja naknade
- nekoliko je „nihilista” uspjelo pobjeći iz utvrde Brest-Litovsk

Objavljen je i ulomak iz drugog broja pariškog lista *Revue Anarchiste* čije je ideje podupiralo uredništvo *Freiheit*a. U priloženom se tekstu problematizira razlika između egoizma i individualizma u okvirima anarhističkog društva. Ističe se da egoizam jače pretvara u tirane, a slabije u izrabljene, dok individualizam potvrđuje autonomiju i neovisnost svih osoba u njihovim odnosima. Naposljetku, izvodi se zaključak da bi ekonomija anarhističke zajednice trebala biti utemeljena u načelu uzajamnosti, bez oblikovanja bilo kakvog vida autoriteta.

Sljedeća stranica započinje pjesmom o slobodi pod naslovom „Naš cilj” autora W. Westenbergera, nakon čega slijede novosti s područja SAD-a. Objavljen je osvrt na predavanje Johanna Mosta koji je ustvrdio da je došlo do napretka revolucionarnog djelovanja i u Europi i u Americi. Zatim, grupa u Chicagu održala je masovno posjećenu pučku skupštinu na kojoj su prisutni pozvani na „dinamit i linč nepravednih društvenih odnosa”. Drugi je dan uslijedio apel države, policije i vojske na oprez i pripravnost.

Riječima „kakva je to prljava banda, te vođe njemačke socijaldemokracije” počinje idući tekst. U njemu se navodi novinski članak stanovitog novinara Vierecka koji strogo osuđuje anarhizam, Reinsdorfa i propagandu djelom, nazivajući anarhiste „dinamitardima sprženog mozga”.

Autoru članka objavljenog u *Freiheitu* posebno je zapela za oko Viereckova izjava da je afirmaciju propagande djelom u njemačkom radništvu spriječila isključivo disciplina radničke, socijaldemokratske stranke. Autor iznosi mišljenje da socijaldemokrati tako obavljaju besplatnu policijsku dužnost.

Dio s različitim dopisima počinje pismom stanovitog W. Weidenmüllera. On se u svome obraćanju brani od optužbi koje je Reinsdorf izrekao na suđenju tvrdeći da je Weidenmüller primio novac od policije kako bi u Americi obavljao špijunske aktivnosti. Weidenmüller to oštro demantira te navodi da je pred „komitetom drugova” spreman opravdati podrijetlo tog novca.

Na samom kraju ovog broja prenose se vijesti o rastu njemačkih oružanih snaga uz nedvosmisleni osudu Bismarckove imperijalističke politike, najavljuje se tiskanje posebne brošure s detaljnim izvješćem o Reinsdorfovu suđenju, navodi se da su u Linzu pretražene neke kuće u potrazi za anarhistima, a najavljeni su i novi sastanci američkih kolektiva.

Freiheit, 14. veljače 1885., br. 7., VII. godina izlaženja, New York

Sl. 1 *Freiheit*, 14. veljače 1885., New York

Detaljno izvješće o smrti, životu i djelu Augusta Reinsdorfa, koji je 7. veljače preminuo od „mača hohenzollerskih razbojnika” kao mučenik socijalne revolucije, prvi je tekst u ovom broju *Freiheit*. Socijalisti ga, kako tvrde novine, trebaju pamtiti kao vječnog borca za istinske ljudske vrijednosti - anarhiju i bratstvo. Kako tvrde, ne može mu se podići spomenik, ali će zauvijek ostati zapamćen među onima koji marširaju pod zastavom revolucije. Naglašava se njegovo beskompromisno ponašanje na sudu gdje je u više navrata odbio iznositi obranu, nego je nastavio napadati postojeći poredak. Tako se ističe da je, u skladu sa svojim izraženim prihvaćanjem propagande djelom, u jednom trenutku poručio njemačkim radnicima „Dolje s glasačkim kutijama!” te je nastavio: „Vrijeme je da djelujete!” Sucima je izjavio, prenose novine: „Narod će jednog dana posjedovati dovoljno dinamita da vas sve skupa s čitavom buržoazijom raznese”. U članku se navodi da je bez straha gledao smrtnoj presudi u oči te da bi da ima deset glava svih deset dao za anarhiju. Posljednje riječi pred pogubljenje bile su mu: „Dolje barbarstvo! Živjelo barbarstvo!”

Sl. 2 *Revolutionär*, 22. svibnja 1909., Berlin

Sl. 3 *Der Anarchist*, 2. listopada 1909., Leipzig

U nastavku slijedi kratka biografija koju je sam Reinsdorf iznio na sudu, uz naglasak da je prošao sve faze proleterske patnje. Kao njegova glavna vrlina navodi se skromnost, vidljiva i upornim odbijanjem da bude fotografiran. Jedina postojeća fotografija nastala je prisilno, i to u pritvoru, no organi reda morali su se čak i tada zadovoljiti s vrlo mutnom i nejasnom slikom jer Reinsdorf nije želio mirno stajati.

Daljnji tekst navodi da je upravo on bio prvi Nijemac koji je podržavao i širio anarhističke ideje te zbog toga može biti smatran začetnikom anarhističkog pokreta na njemačkom govornom području. Još 1876. Reinsdorf s nekolicinom drugova u Bernu izdaje *Arbeiter-Zeitung* (*Radničke novine*), no to se glasilo nije uspjelo dugo održati. Također, navodi se u tekstu, 1877. Reinsdorf je kao suradnik lista *Berliner Freie Presse* pisao anarhistički intonirane članke. Navodi se i da je od samog početka bio povezan s novinama *Freiheit* te da je za njih potpisao brojne radove. U nastavku se veliča njegova privrženost propagandi djelom, da nikad nije bio obeshabren zbog neuspjeha i da su ga naposljetku nespretnost i izdaja „prijatelja” doveli do stratišta. Posljednji pozdrav glasi ovako: „Radnici! Pogledajte dolje u svježju raku. Ondje leži vaš najbolji prijatelj i savjetnik, prvak u borbi za vašu stvar, krvavi svjedok veličine anarhističke ideje. Živite, težite i djelujte kao on! Mi mu, u vaše ime, na grob polažemo zasluženi lovor”.

Sl. 4 *Der freie Arbeiter*, 11. studenoga 1909., Berlin

Druga stranica donosi praktične savjete vezane uz upotrebu dinamita u svrhu revolucionarnog aktivizma. Najprije se razglaba o njegovoj snazi, a zatim i o lokacijama na koje dinamit treba biti postavljen kako bi postigao željeni učinak. Priložene su smjernice za količinu dinamita potrebnu za uništavanje različitih vrsta zgrada, kao i rezultati eksperimenata koje je provela austrijska vojska kada je testirana njegova razorna moć. Tako se navodi koliko štete na pojedinoj vrsti zida može načiniti određena količina dinamita. U fusnotama se nalaze instrukcije o vrstama fitilja koji trebaju biti korišteni, savjeti o skladištenju itd. Na kraju je članka najava da će o ovoj temi biti riječi i u sljedećem broju.

Novi se članak bavi događanjima s jedne pučke skupštine u New Yorku. Kako prenose novine, na skupu je bilo planirano osuditi irske revolucionare, odnosno njihove metode djelovanja, propagandu djelom, i to „u ime okupljenoga naroda“. Socijaldemokratski organizatori pri tome nisu računali da će se ondje pojaviti poveći broj anarhista, a samo je okupljanje prekinula policija. U nastavku izvještaja autori tvrde da su redarstvenike vjerojatno pozvali sami organizatori.

Sljedi napad na njujorške novine *Volkszeitung* (*Narodne novine*) koje su navodno prenijele lažnu vijest o Johannu

Mostu koji je također sudjelovao na navedenom skupu. Naime, *Volkszeitung* je zapisao da se Most sakrio iza zavjesa te da je kukavički primao udarce. *Freiheit* odgovara da je Most od početka policijskog upada bio u prvim redovima, a glava mu je razbijena kada je pao preko stolice te nakon što je dobio udarac pendrekom u glavu. Poslije se, nastavlja *Freiheit*, popeo na pozornicu gdje ga je tuklo pet ili šest socijaldemokrata, ali jedina šteta koju je pretrpio bio je njegov rastrgani šešir.

Sl. 5 *Kampf. Organ für Anarchismus und Syndikalismus*, srpanj 1912., Hamburg

Novi odlomak donosi pismo G. Liziusa iz Indianapolis koji dinamit naziva „divnim iskupiteljem čovječanstva“. Tvrdi da su jednog senatora raznijeli dinamitom jer je potpisao zakon o zabrani prodaje dinamita u Indiani. Tu je i pismo čovjeka koji se potpisao kao Tantalus iz Züricha. U tekstu iznosi loše stanje radnog naroda u Švicarskoj govoreći da je jednako loše u svim europskim zemljama - industrija propada, vladaju nezaposlenost, jad i policijska brutalnost, a ako negdje i ima posla, plaće su toliko mizerne da to ne može biti nazvano egzistencijom. Potpisnik pisma oštro kritizira nastojanja švicarskih sindikata, radničkih udruženja i radnika da ostvare miroljubivu suradnju s političarima. Obrušava se i na novčane transakcije namijenjene agitiranju,

tj. tisak novina, smatrajući te iznose previsokima. Prema njemu novac je uzaludno bačen jer gotovo uvijek samo manji dio sredstava bude uložen u tiskanje, dok se ostalo potroši na razne procedure i krađe unutar socijalističkih krugova.

Sljedeći se članak bavi trenutačnom situacijom glede revolucionarne borbe razlažući da se bliži vrijeme konačnog obračuna. Navodi se da postoji skupina ljudi na vrhu piramide koja ništa ne radi, dok masa ispod njih priskrbuje sve što društvu treba. Ukratko, masa „stvara sve, a nema ništa!” Uredništvo *Freiheita* podsjeća da je taj list osnovan da „oči bolje vide i uši bolje čuju” nadolazeću revoluciju.

U nastavku su objavljeni dojmovi čovjeka koji je jedno vrijeme boravio u Frankfurtu. On navodi da je radništvo žustro raspravljalo o slučaju Reinsdorf te da se aktivno uključilo u protudržavno djelovanje. Tako su, navodi se u tekstu, masovno skidani plakati i tjeralice sa zidova, a mjesta na kojima su se odvijali napadi vlasti prljana su izmetom.

Posljednja stranica ovog broja započinje *Pjesmom rudara* u kojoj se opisuje kako prašinom i nedostatkom kisika izmučeni rudari odbacuju alat te posao prepuštaju „bogovima na zemlji”, odnosno ovozemaljskim vladarima. Slijedi nekoliko kraćih izvještaja. Zanimljive vijesti stižu iz Chicaga gdje je jedan socijalistički klub na iskaznicama, umjesto imena i prezimena, za identifikaciju svojih članova počeo upotrebljavati brojeve. Osim toga, navodi se i ovo:

- u Salinevilleu vlada napetost zbog smanjenih plaća
- u Hockingthalu je došlo do sukoba između sudionika štrajka i policije, ispaljeno je nekoliko stotina pucnjeva, no detaljnije izvješće tek se očekuje
- osim Reinsdorfa pogubljen je i Küchler,³³ kojemu nije pomogao ni pomirljiv ton na suđenju. Franz Reinhold Rupsch, Reinsdorfov izdajnik, osuđen je na zatvorsku kaznu
- Švicarska najavljuje protjerivanje anarhista iz zemlje
- Francuska ima više od milijun nezaposlenih stanovnika

ZAKLJUČAK

Izdvojena i analizirana građa iznimno je vrijedna bavimo li se društvenom historijom ili pak historijom odozdo (*history from below*), kao i ako želimo kontekstualizirati te upotpuniti naše poimanje pojedinih modaliteta otpora uglavnom marginalnih društvenih grupacija tijekom modernizacijskih preobrazbi „dugog” 19. stoljeća. Uzmemo li, konkretno u slučaju *Freiheita*, u obzir okolnosti nastanka te ideološki predznak prevladavajućeg diskursa, takvi izvori progovaraju o različitim temama – od uobičajenih načina agitacije, organizacije i održavanja javnih skupština te odnosa unutar samih kolektiva do anarhističke percepcije onovremene političke klime i praktičnih savjeta u pogledu preporučenih aktivističkih istupa.

Radi daljnjih istraživačkih koraka, s pogledom usmjerenim na razdoblje klasičnog anarhizma te u Osijeku raspoložive materijale, preporučljivo bi bilo poduzeti sljedeće: 1) detaljnije analizirati sudske zapisnike te mikrohistorijski kontekstualizirati razmišljanja pojedinih radnika optuženih za subverzivne radnje (osvrnuti se na fond Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku), 2) usporediti brojeve publikacija dostupnih u Državnom arhivu u Osijeku s izdanjima istih novina digitalno objavljenih u različitim bazama podataka, 3) sadržajno analizirati i djelomično prevesti (uvodnici, podnaslovi i sl.) sve sačuvane primjerke navedenih listova, 4) digitalizirati izdvojenu građu.

³³ Emil Küchler (1844. – 1885.), sudionik neuspjelog atentata, pogubljen 7. veljače s Reinsdorfom

LITERATURA

Despot, Miroslava. Počeci radničkog pokreta i političke prilike u Hrvatskoj u doba Pariške komune // *Pariška komuna 1871-1971*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1971. Foretić, Dinko. Kratki pregled historije radničkog pokreta u Dalmaciji (1871. – 1919.). Zadar: Kotarsko sindikalno vijeće, 1959.

Foretić, Dinko. Pregled socijalističke štampe u Dalmaciji, Istri i Rijeci do 1919. Zadar: Filozofski fakultet, 1972.

Građa o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867-1894 / urednik Ive Mažuran. Osijek: Historijski arhiv, 1967.

Gross, Mirjana... Šet al.Č. Povijest hrvatskog naroda 1860 – 1914., Zagreb: Školska knjiga, 1968.

Gross, Mirjana; Szabo, Agneza. Prema hrvatskom građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća. Zagreb: Globus, 1992.

Gross, Mirjana. Počeci radničkog pokreta u Zagrebu // *Historijski zbornik* 8(1955), 1-4Gross, Mirjana, Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890-1907 // *Putovi revolucije* 5(1965).

Jelić, Ivan. Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske // *Historijski zbornik* 25-26(1974)

Jović, Dragiša; Konjević, Mile. Radnički pokret u Slavonskom Brodu između dva svjetska rata. Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije i Baranje, 1974.

Jović, Dragiša. Radnički pokret u Slavoniji 1918 – 1929. Slavonski Brod: Centar za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, 1985.

Kapović, Mato. Radnički pokret Dubrovnika 1874. – 1941. Dubrovnik: Historijski arhiv, 1985.

Knapić Krhen, Cvetka. Jugoslavenska radnička društva u Beču i Grazu i pokušaj osnivanja Saveza jugoslavenskih radničkih društava na prijelazu stoljeća (1888-1914) // *Povijesni prilozi* 7(1988)

Kolar Dimitrijević, Mira. Radni slojevi Zagreba od 1918 – 1931. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1973Konjević, Mile. Radnički pokret u Slavoniji 1929 – 1941. Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije i Baranje, 1981.

Korać, Vitomir. Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji: prva i druga knjiga. Zagreb: Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju, 1929./1930.

Kovačević, Ivan. Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji, 1867. – 1914. Beograd: Institut za savremenu istoriju i NIP Export-press, 1972.

Miloš Krpan: Izabrani spisi / uredio Dejan Dadić. Zagreb : DAF, 2010.

Oštrić, Vlado. O nekim pitanjima proučavanja radničkog pokreta jugoslavenskih naroda do 1919. // *Putovi revolucije* 3-4(1964)

Pederin, Ivan. Socijaldemokrati i anarhisti u Istri i Trstu do početka XX. stoljeća // *Rijeka* 9(2004), 2

Pejić, Luka. Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj – fragmenti subverzije. Zagreb: DAF, 2016.

Plečaš, Dušan. Prvomajske proslave u Osijeku. Osijek: Centar za kulturu i umjetnost Narodnog sveučilišta „Božidar Maslarić”, 1973.

Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj: od prvih radničkih društava do osnivanja Socialdemokratske stranke (1880. – 1895.): knjiga druga / uredio Josip Cazi. Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije – Republičko vijeće za Hrvatsku, 1958.

Rajković, Ana. Širenje bludnih ideja u Slavoniji - pojava anarhističkih ideja u radničkom pokretu Slavonije. Zagreb: Što čitaš?, 2016.

Rajković, Ana. Počeci kreiranja anarhističkog narativa u kontekstu slavonskog radničkog pokreta (1881-1914) // *Historijski zbornik* 71 (2018), 1

Skupina autora. Povijest i baština – osječki generalni štrajk iz 1905. godine: katalog izložbe. Osijek : Filozofski fakultet, 2015.

Vidmar, Josip. Prilozi građi za povijest 1917. – 1918. s osobitim obzirom na razvoj radničkog pokreta i odjeke Oktobarske revolucije kod nas // *Arhivski vjesnik* 1(1958)

Vidmar, Josip. Prilozi građi za historiju radničkog pokreta i KPJ 1919. god. // *Arhivski vjesnik* 2(1959)

Vukadin, Ante. Arhivska građa za povijest radničkog pokreta Osijeka - 1894. god. // *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* 1(1991)

ARHIVSKI IZVORI

HR-DAOS-2103, zbirka dokumenata radničkog pokreta, kutija 1.

HR-DAOS-10, kutija 5753a, 1895. - 1909.

HR-DAOS-1182, osobni arhivski fond, Lavoslava Krausa, kutija br. 2

HR-DAOS-1333, osobni arhivski fond Ivana Zeppa

ARCHIVAL AND NEWSPAPER SOURCES ABOUT THE BEGINNING OF THE LABOR MOVEMENT AND ANARCHISM AVAILABLE IN THE CROATIAN STATE ARCHIVE IN OSIJEK WITH AN EMPHASIS ON THE *FREIHEIT* JOURNAL (1882-1885)

SUMMARY

Archival records concerning the history of classical anarchism in Croatia have not been systematically analyzed and categorized. Materials relevant to this topic are dispersed in several institutions or, in some cases, along different groups within the same archive, while lacking the necessary research tool like descriptive inventories. Subsequently, there are a very few professional studies on the late 19th and early 20th century anarchism in the Croatian lands. Despite all, having the rich history of the local labor movement in

mind, institutions such as Croatian State Archive in Osijek or Museum of Slavonia preserve useful materials like official political correspondence regarding the anarchist propaganda, warrants and lists of wanted anarchist agitators, subversive papers or occasional newspaper articles on the topic of anarchism. Concerning the relevance of *Freiheit*, an anarchist journal established by Johann Most, presentation and analysis of its content will be emphasized.